

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філологічних наук, доцента

Міняйла Романа Вікторовича

про дисертаційну роботу Каліщук Юлії Костянтинівни

«Метеорологічна та астрономічна лексика в східностепових говірках:

структурна організація, семантика і просторове варіювання»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії

зі спеціальності 035 «Філологія»

Актуальність обраної теми дослідження та її зв'язок з планами та напрямками науково-дослідних робіт наукових установ і організацій, державними планами та галузевими науковими програмами.

Метеорологічні й астрономічні номінативні одиниці — значущий шар лексичної системи мови, оскільки їхнє розмаїття в говіркових континуумах (зокрема й у найпізніших за часом формування українських східностепових говірок «мозаїчного типу») становлять неабияку вагу для досліджування цієї групи лексики не лише в аспекті власне діалектології, а й в аспекті історії мови (згадаймо покрайні записи про астрономічні й природні явища в Апостолах, Євангеліях, Псалтирях, записи читачів на примірниках Почаївських стародруків, тексти стародруків XV–XVIII ст. з астрономічної тематики тощо) — тобто для вивчення еволюції цих споконвічних назв когнітивної (і когнітивно-емоційної!) сфери буття етносу.

У лексико-семантичному вимірі новожитні українські східностепові говірки вже були об'єктом уваги насамперед науковців тимчасово переміщеного нині Донецького національного університету імені Василя Стуса (А. П. Загнітка, Л. Д. Фроляк, О. В. Антонюк, В. О. Дворянкіна, В. Ю. Дроботенко, Н. Г. Загнітко, Н. Б. Клименко, М. С. Кушмет, Ю. М. Новикової, В. Д. Познанської, Н. П. Сіденко та ін.), науковців Запорізького національного університету (В. А. Чабаненка, І. Г. Ліпкевича, Л. П. Бойко, С. В. Сабліної та

ін.), що засвідчує тяглість уваги діалектологів до особливостей лексико-семантичної структури і просторового варіювання найменувань різноманітних тематичних груп лексики.

Особливості фразеологічної номінації в українських східностепових говірках досліджували й досліджують передовсім представники започаткованої професором В. Д. Ужченком фразеологічної школи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (також тимчасово переміщеного) Л. В. Мельник, І. В. Мілева, Р. В. Міняйло, Н. О. Скоробагатько, Д. В. Ужченко та ін. Активно досліджує фразеологію українських східностепових говірок І. В. Гарбера (ДНУ імені Василя Стуса).

Проте метеорологічна та астрономічна лексика в прямому номінативному й переносному (метафоричному) значеннях в працях дослідників українських східностепових говірок виступає хіба що побіжно, а отже дисертація Каліщук Юлії Костянтинівни заповнює цю лакуну.

Варто наголосити й на тому, що значна частина території побутування українських східностепових говірок зараз перебуває під російською окупацією. Тому зібрані, проаналізовані й систематизовані матеріали (зокрема численні назви природних явищ як знаків етнокультури) із цих теренів є надважливим завданням збереження та подальшого мовно-культурного відродження звільненої в недалекому майбутньому Збройними Силами України південно-східної частини українсько-російського пограниччя — споконвічних наших земель.

Тож цілком актуальною постає обрана тема дисертаційного дослідження й обґрунтованою його мета — докладно описати метеорологічну та астрономічну лексику (один «з найбільш давніх пластів лексики української мови», у якому простежуємо «особливості світосприймання, звичаї, традиції, вірування», с. 12) східностепових говірок степового говору південно-східного наріччя української мови, що перекликається з актуальними нині завданнями вітчизняної діалектології — документально засвідчити самотність лексики

українських говірок нової формації, особливо тих, ареал побутування яких перебуває під загрозою знищення.

Додає ваги дисертаційному дослідженню (тему якого затверджено на засіданні вченої ради СНУ імені Лесі Українки; витяг із протоколу №14 від 31.10.2019) й те, що ця робота є продуктивним внеском у наукову тему ОНП «Мова, література і фольклор пограниччя» зі спеціальності 035 «Філологія».

Наукова новизна й теоретична значущість сформульованих у дисертації положень, висновків і рекомендацій, їхня достовірність, апробація.

Рецензована робота є першим в українському мовознавстві дослідженням із переконливою всеохопною характеристикою метеорологічної та астрономічної лексики східностепових говірок степового діалекту південно-східного наріччя зі сформованим у результаті роботи реєстром регіональних назв, глибоким аналізом їхньої семантики й специфіки функціонування, встановленням зв'язків метео- й астрономічних назв із позамовними явищами, характеристикою просторової поведінки засвідчених дисертанткою номінацій.

Сформульовані об'єкт, предмет і завдання дослідження відображають послідовність і зміст етапів роботи над дисертацією. Відповідно до визначених у вступі завдань побудовано структуру роботи, яка складається із трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (212 позицій, із них 4 іноземною мовою), джерел (21 позиція включно з багатотомними виданнями) та їхніх умовних скорочень, п'яти додатків.

У Додаткові А подано список опублікованих праць за темою дисертації, у яких простежуємо динаміку наукової роботи, етапи опрацювання теоретико-практичного матеріалу (12 позицій), а також переконливі результати апробації наукових здобутків за темою дисертації (виступи на 9 міжнародних і всеукраїнських конференціях), у Додаткові Б – програму-питальник (525 питань, урахувавши питання із програм Й. О. Дзендзелівського, В. Л. Конобродської, матеріалів «Словаря української мови» за ред. Б. Д. Грінченка) для збирання

метеорологічної, астрономічної та календарно-часової лексики; у Додаткові Б – зв'язних текстів про погодні та астрономічні явища; у Додаткові Г – виявлені в східностепових говірках прикмети, приказки, прислів'я, порівняння тощо; у Додаткові І презентовано атлас метеорологічної та астрономічної лексики українських східностепових говірок (32 укладені дисертанткою карти, які є вагомим внеском у лінгвогеографію, а саме у верифікацію та удокладнення ареального членування українських східностепових говірок).

Представлена наукова література з теми і джерела фактичного матеріалу засвідчили глибоке занурення дисертантки в проблему, вдумливе осмислення теоретичних надбань попередників для вироблення власних дослідницьких стратегій і тактик аналізу метеорологічної та астрономічної лексики східностепових говірок степового діалекту південно-східного наріччя української мови (інтеграції описового, квантитативного, порівняльного, лінгвогеографічного методів та компонентного аналізу як складника структурного методу).

Отримані результати рецензованої роботи з огляду на її актуальність, наукову новизну, дослідницькі стратегії, методологічну відповідність, ретельно проаналізований і прокоментований мовний матеріал метеорологічної та астрономічної семантики, безперечно, мають *теоретичне значення* для різних галузей лінгвістики, зокрема лексикології (дослідження лексико-семантичних полів), фразеології (поглиблення розуміння принципів побудови фразеологічних одиниць на позначення споконвічних природних явищ), етнолінгвістики (специфіка світобачення і традиційних вірувань та уявлень діалектоносіїв), діалектології (застосування теоретичних узагальнень авторки роботи для дослідження інших тематичних груп лексики українських говірок).

Практична значущість дослідження.

Чітко визначений понятійно-категорійний апарат рецензованого дослідження, ретельний аналіз та глибоке осмислення зібраного дисертанткою матеріалу вможливив досягнення переконливих наукових результатів, вагомих для теоретико-практичного їх застосування в подальших мовознавчих студіях.

Ураховуючи переконливу семантичну деталізацію й докладну просторову характеристику дослідженого матеріалу, результати поданої на рецензування наукової розвідки можна використовувати у викладанні діалектології, лексикології, історії української мови, для вдосконалення спецкурсів (спецсемініарів) з діалектології та лексикології, зокрема історичної лексикології, а також термінології. Зібраний та узагальнений матеріал може прислужитися науковцям під час укладання історико-етимологічних словників.

Зміст дисертації, її структурно-композиційна й смислова завершеність.

Подана дисертація виконана відповідно до чинних вимог до формально-змістових характеристик кваліфікаційного дослідження для здобуття наукового ступеня доктора філософії. Робота має всі належні структурні елементи підготовленого тексту, який складається зі вступу, теоретичного розділу, двох власне дослідницьких розділів, загальних висновків (узагальнених результатів дослідження).

У першому (теоретичному) розділі «Метеорологічна та астрономічна лексика як сегмент номінативної системи мови» простежено історію дослідження різних тематичних груп лексики східностепового ареалу в ономасіологічному і в лінгвогеографічному аспектах, розмежування назв на архаїчні та інноваційні, протиставлення назв за диференційними ознаками, за структурою (зокрема наявність, крім однослівних субстантивних назв і субстантивованих атрибутивів, складних описових номінативних конструкцій), спеціалізацію назв, трансполяцію назв з інших тематичних груп лексики, внутрішньомовні та екстралінгвальні чинники постання назв, лексичні діалектизми як джерело постання метафоричних назв, субстандартні вторинні найменування, найменування вузьколокального характеру, відтінки семантичних відношень між елементами складених найменувань (лексикалізованих словосполучень) тощо.

Важливим для роботи став аналіз праць М. І. Толстого та С. М. Толстої на слов'яно-балканському етнокультурному тлі, праць українських мовознавців

М. М. Кондратенка, О. А. Могили, Т. О. Мизин, О. О. Васяновича, Н. І. Гаврилюк, Т. В. Громко, І. В. Гороф'янюк, А. Ф. Малоги, Л. М. Синишин, І. Ю. Підгородецької, О. Ю. Карпенко, А. А. Плечко та ін., у яких досліджено метеонімени та астрономічні назви як в українських діалектних континуумах, так і в споріднених (слов'янських) та неспоріднених мовах. Належну увагу приділила дисертантка працям О. М. Тріль, О. М. Богуш, А. Ф. Соломахіна, які дослідили українські астрономічні найменування в діахронійному аспекті, а також працям О. І. Радченка, О. С. Осадчої, у яких простежено розвиток астрономічної термінології в річищі давнього міфологічного світобачення, міфологічного осмислення, персоніфікації, сакралізації. Ґрунтовний аналіз праць попередників посприяв виробленню методологічних засад рецензованого дослідження, зокрема систематичне звернення дисертантки під час опису східностепових метео- й астроназв до народних прикмет, звичаїв, традиційних вірувань та уявлень діалектоносіїв.

Належну увагу до змісту наукових праць попередників засвідчують і коментарі дисертантки, як, наприклад, необґрунтоване віднесення однією з дослідниць назв *день, ніч, доба, пора року* та ін. до астронімів, тоді як їх «доречніше розглядати у сфері календарно-часової лексики» (с. 35-36), а також висновок дисертантки, що своєрідна системна організація «астрономічної лексики, що є сукупністю взаємопов'язаних елементів», унеможлиблює визначення між виокремленими мовознавцем А. Ф. Соломахіним шарами астротермінології «чітких меж, що вказує на відкритість тематичних груп» (с. 36).

Представлені теоретичні положення є підґрунтям для проведеного дисертанткою в другому розділі роботи лінгвістичного аналізу розгалуженої системи акцентних, фонетичних, морфологічних і словотвірних варіантів українських східностепових метеонімів, які в межах тематичної групи лексики «Метеорологія» складають 10 лексико-семантичних груп на позначення погоди, назв, пов'язаних із її станом, найменувань засухи, вітру, атмосферних опадів (дощ, сніг), оптичних та атмосферних явищ, номінацій,

пов'язаних із морозом, замерзанням води, відлигою тощо. Важливим є спостереження авторки, що «маніфестанти однієї семи можуть переходити до іншої, що говорить про відкритість та спільність семантики» (с. 167). Набуває ваги рецензоване дисертаційне дослідження й завдяки спостереженій дисертанткою значній кількості «сталих виразів, прикмет, приказок, замовлянь та ін.» (с. 168), що засвідчує історичну тяглість рідномовного етнокультурного простору носіїв українських східностепових говірок.

Аргументований висновок авторки роботи про наявність в інших українських діалектах значної кількості номінативних одиниць, які «мають спільні та відмінні фонетичні, акцентні, морфологічні та семантичні риси» (с. 168) зі східностеповими метеоніменами, підводить до певних міркувань саме в аспекті спільності.

Так, апелюючи до висновків попередників і підкріплюючи їх власним висновковим матеріалом, дисертантка визнає вплив російської мови на говіркову східностепову систему «істотним» (с. 37), про що зокрема свідчить «відповідне фонетичне оформлення» назв, як-от «¹змороз^{с'}, м¹'і¹т'ел', к¹рошка, суг¹роб^н, тро¹пинка, сквоз¹н'ак, со¹сул'ка» (с. 206). Загалом солідаризуючись із цим висновком, гадаємо, що серед наведених прикладів є назви, що потребують більш розгорнутих коментарів дисертантки, як, наприклад, відзначений високим ступенем «функційної активності» діалектизм суг¹роб^н 'намет, гірка снігу' (с. 91) чи суг¹роби 'багато снігу, глибокий сніг, великі замети снігу' (с. 85). У синтагматичному вияві – не^нре^нм¹'і¹тайе суг¹роби, суг¹роби нам¹'і¹тайе (с. 92) – ця синонімна в досліджуваному діалектному континуумі назва може засвідчувати ще й спосіб уникнення тавтології (сугроб = перемет, замет). А зважаючи на зафіксований лексикографічними працями діалектизм сугорб 'замет' (у говірках дистантного діалектного масиву!), пор.: «У сугорбах снігу заглухло село, Життя мов і там вже не стало» – із творів Івана Франка (СУМ-11, IX, с. 821), чи не становитиме назва сугр^{об} подальшої полеміки? Що це: результат активних міжмовних контактів чи, можливо, явище метатези в

структурі давнього діалектизму, що постав у східностепових говірках унаслідок спричиненої міграційними процесами міждіалектної взаємодії?

У третьому розділі вміщено аналіз східностепових астронімів, які за висновками дисертантки складають 5 лексико-семантичних груп у межах тематичної групи лексики «Астрономія», із важливим спостереженням щодо переваги саме фонетичних відповідників над акцентними, морфологічними та словотвірними; засвідчено назви та їхні варіанти з тотожною чи відмінною семантикою в зіставному аспекті з іншими (сусідніми й дистантними) говірковими масивами української мови.

Авторка роботи Ю. К. Каліщук, крім однослівних астронімів, зафіксувала також субстантивно-атрибутивні словосполучення, речення, інші конструкції, виокремивши назви-синоніми, багатозначні назви, корелятивні пари, зафіксувала ремарки до поданих реалізаторів сем. Схвалення заслуговує й фіксація метафоричних номінацій на позначення фаз Місяця, сонячного затемнення тощо.

Цей розділ дає цінну інформацію про причини утворення окремих астроявищ, їхню характеристику, про розбіжності в номінаціях залежно від ситуації мовлення й конкретного адресата, варіантність використання найменувань у контексті порад, приказок, замовлянь тощо.

Висновки роботи цілком відповідають поставленим і реалізованим у дисертації завданням і є науково та практично обґрунтованим резюмуванням результатів лінгвістичного осмислення й опису структури, семантики, просторового варіювання метеорологічної та астрономічної лексики в східностепових говірках.

Дискусійні положення, зауваження й пропозиції.

Схвально поцінуючи подану до захисту дисертацію Ю. К. Каліщук, відзначаючи її наукову новизну, теоретичну значущість, дослідницьку вправність, ретельність лінгвістичного аналізу переконливого за обсягом мовного матеріалу, маємо намір прокоментувати деякі позиції, що є в полі дискусійності.

1. Опрацьовуючи здобутки попередників, дисертантка привертає увагу до тези дослідниці Л. М. Синишин, що астрономічна лексика як компонент мовної системи має низку зумовлених семантикою специфічних ознак: «астрономі *сонце, місяць, зоря* мають дуалістичну природу, тобто залежно від значення можуть уживатися то як власні, то як загальні назви: *Сонце – сонце, Місяць – місяць, Зоря – зоря*» (с. 33). Тож постає проблемне питання щодо належного використання термінів «астроном» і «астрономен» (відповідно згадуючи й використання в мовознавчих працях термінів «метеонім» і «метеономен» як варіантних (с. 17). Чи вважає дисертантка доцільним визначити релевантну ознаку розрізнювання термінів «астроном» – «астрономен», «метеонім» – «метеономен»?

2. Оскільки метеорологія є наукою, що вивчає земну атмосферу, а також властивості й процеси, що в ній відбуваються, чи не варто було виділити в окрему лексико-семантичну підгрупу (чи мікрогрупу) назви тих реалій, які є результатом не природного, а рукотворного втручання, як, наприклад, для назви *п'родуги* 'вода біля берега, що не замерзає': від *дуга*?, тобто від природної форми дуги, чи, можливо, як фонетичний варіант назви *продуха/придуха* – де риба може *подіхати*, пор. *лізе як риба до продухи* (Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Волинь, 2003., с. 70); у прип'ятських поліщуків *придуха* – **спеціально підготовлена ополонка**, до якої вставляли пастку-решето з «рукавом» («мару») (Із звіту етнографічної експедиції 1934 року. Передмова. – Ніна Заглада. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССХLII (Праці Секції етнографії і фольклористики). Львів: ВК Наук. товариства ім. Шевченка у Львові, 2001, с. 463). Порівняймо також із назвою *про^aруб*и 'ополонка, отвір у кризі замерзлої водойми' (тобто знову реалія, до появи якої доклала рук людина – *прорубала*), якій можна протиставити назву природного походження *проліз* 'місце на річці, що не замерзає' (місце, яке «пролізала» течія річки), зафіксовану в Словникові української мови за ред. Б. Д. Грінченка (т. III, с. 22).

3. Чи можуть зафіксовані дисертанткою цінні тлумачення діалектоносіями назв у дусі «народної етимології» засвідчувати не лише образне осмислення позначуваного, а й територіальну (ареальну) неоднорідність східностепової метеолексики, зокрема специфіку метеоназв Північного Приазов'я, спричинену таким екстралінгвальним чинником, як близькість до моря? Наприклад, субстантиват *губа́тий* [вітер]: *гу́батий* ¹ду́йім' / *вас*¹точ'ний / *пата*¹му шо он ¹ду́йім' і ¹ду́йім' / *целу́йу н'е*¹д'ел'у ¹ду́йім' (с. 65), *гу́батий* ¹ду́йе / ¹бабушка роз^сказувала / *ч'о*¹го *гу́батий* // *йа* в ¹нейі *ни*¹тала / *а* во¹на ¹каже / *в*¹тебе *ж*^с н'ід ¹носом ¹губи *йес*¹т' / *йа* *ж*^с *ка*¹жу / *йес*¹т' / *ну* *ти* ¹ними ¹ду́йеш / *от* і ¹в'ітер *так* *же* ¹само ¹ду́йе // *це* *йак*¹шо ¹ду́же ¹сил'ний ¹в'ітер / *то* во¹на *ка*¹зала *гу́батий* ¹ду́йе (с. 66), засвідчено безпосередньо в ареалі українського Приазов'я (передусім у Маріупольському районі Донецької області, самому Маріуполі та Бердянську), на Маріупольщині ще – *губрі́й* (с. 62). У Словникові української мови Д. І. Яворницького також знаходимо *губрі́й* 'в'ітер' (*Бач який губрі́й дме! Ич як губи розпустив!*) – с. Курилівка на Катеринославщині (т. I, с. 167), а зараз смт Курилівка Петриківської селищної громади на Дніпропетровщині; тобто словотвірний варіант назви на *-ій* засвідчено в ареалі середньої течії Дніпра (в архаїчному середньонаддніпрянському говорі!), що, можливо, підводить нас до пов'язання сучасного східностепового діалектизму *губа́тий/губрі́й* 'сильний вітер з моря' із живомовним давньоукраїнським *губа́* 'затока' (зважимо також на внутрішню форму тогочасної писемно-літературної назви *устье* 'гирло річки') (ЕСУМ, т. I, с. 610). У цьому річищі постає питання: чи не спостерігала дисертантка в досліджених тематичних групах лексики східностепового ареалу інших образно переосмислених назв, які б відображали специфіку формування картини світу українців Приазов'я?

Загалом же вищезазначені міркування ніяк не зменшують наукової вартості дисертації, оскільки подана робота є цілком самостійним, оригінальним, логічним, завершеним науковим дослідженням з актуальних лінгвістичних питань, виконаним із дотриманням вимог академічної доброчесності.

Повнота викладу наукових положень, висновків та результатів в опублікованих працях.

Виклад наукових положень у дисертації цілком переконливий і верифікований зібраним шляхом аудіофіксації в населених пунктах Запорізької і Донецької областей мовним матеріалом. Висновки акумулюють отримані результати проведеного лінгвістичного і лінгвогеографічного аналізу метеорологічної та астрономічної лексики східностепових говірок. В опублікованих одноосібних працях представлено динаміку роботи над дисертацією (опрацювання відповідних розділів дисертації). Дисертантка має 6 праць із проблематики роботи, опублікованих у фахових виданнях України; 1 статтю в закордонному виданні; 5 тез у матеріалах міжнародних та всеукраїнських конференцій.

Апробація основних результатів дослідження.

Основні тези й положення роботи були успішно апробовані у форматі наукових доповідей, виголошених на 5 міжнародних наукових і науково-практичних конференціях (Переяслав, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Львів); а також на 3 всеукраїнських науково-практичних конференціях (Полтава, Вінниця, Луцьк). Усі публікації одноосібні.

Відповідність дисертації вимогам «Порядку присудження наукових ступенів» та нормативних актів МОН України.

Прорецензована дисертація Юлії Костянтинівни Каліщук «Метеорологічна та астрономічна лексика в східностепових говірках: структурна організація, семантика і просторове варіювання» відповідає спеціальності 035 Філологія й вимогам до кваліфікаційних робіт, затвердженим Наказом МОН України №40 від 12.01.2017 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами, внесеними згідно з Наказом МОН України №759 від 31.05.2019) і Постановою КМ України №44 від 12.01. 2022 «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової

установи про присудження ступеня доктора філософії» (зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМ України №341 від 21.03.2022).

Авторка роботи Юлія Костянтинівна Каліщук заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії PhD у галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія.

Опонент

доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української лінгвістики,
літератури та методики навчання

КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ «ХАРКІВСЬКА
ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

[Signature] Роман МІНЯЙЛО

Підпис	<i>Романа Міняйло</i>
Засвідчую	<i>А.Синьков</i>
Начальник відділу кадрів	<i>А.Синь</i>
« <i>09</i> »	<i>травня</i> 20 <i>24</i> рік